

Katarzyna KAMLER
Uniwersytet Warszawski
Wydział Geografii
i Studiów Regionalnych
e-mail: katarzynakamler@gmail.com

DZIEDZICTWO ŻYDOWSKIE BIAŁEGOSTOKU I MOŻLIWOŚCI JEGO WYKORZYSTANIA W TURYSTYCE

Jewish heritage of Białystok and the possibilities of its use in tourism

Zarys treści: Artykuł przedstawia możliwości wykorzystania białostockiego dziedzictwa żydowskiego w turystyce i został przygotowany głównie w oparciu o wyniki badań terenowych – inwentaryzacji, obserwacji własnych i dokumentacji fotograficznych. Żydowskie dziedzictwo ujawnia się głównie poprzez obecność w tkance miejskiej obiektów świeckich (41) i sakralnych (9), których rozmieszczenie pokazano na dwóch mapach. Ponadto wskazano szlaki turystyczne, na których można spotkać obiekty związane z narodem żydowskim. Obiekty stanowiące żydowskie dziedzictwo częściowo są zrewitalizowane i opatrzone tablicami informacyjnymi, a częściowo popadają w ruinę. Niektóre z nich zostały zaadaptowane do pełnienia nowych funkcji – muzeum, galerii handlowej czy budynku mieszkalnego. Dawna kultura żydowska jest także widoczna w działalności żydowskich organizacji, które mają siedzibę w Białymstoku (Centrum Edukacji Obywatelskiej Polska-Izrael czy Gmina Wyznaniowa Żydowska). W mieście jest organizowany jeden z najbardziej znanych festiwali żydowskich – „Zachor – Kolor i dźwięk”. Wydaje się, że w mieście może rozwijać się turystyka kulturowa, sentymentalna i festiwalowa.

Abstract: The article presents the possibilities of using the Białystok Jewish heritage in tourism. Conclusions come from field studies - inventory, own observations and photographic documentation. The Jewish heritage is visible mainly through the presence in the urban tissue of secular (41) and sacred (9) objects, which are shown on two maps. In addition, there are tourist routes on which you can find objects related to the Jews. Some of the objects are revitalized and bear information boards but some of them are falling into disrepair. Some of them have been adapted to perform new functions - a museum, a shopping gallery or a residential building. The Jewish culture is also visible in the activities of Jewish organizations like Center for Civic Education Poland-Israel or the Jewish Religious Community. One of the most famous Jewish festivals is organized in the city - "Zachor - Color and Sound". It seems that cultural, sentimental and festival tourism can develop in the city.

Słowa kluczowe: dziedzictwo narodowe, turystyka kulturowa, Białystok, Żydzi
Key words: national heritage, cultural tourism, Białystok, Jews

WPROWADZENIE

Wielokulturowość stała się dzisiaj jednym z czynników wpływających na atrakcyjność miasta. Atrakcyjność rozumianą zarówno w kontekście turystycznym, ale także jako wartość w aspekcie rozwoju gospodarczego, społecznego czy kulturowego danego obszaru.

Dla coraz większej liczby turystów, możliwość spotkania innej kultury niż swoja staje się motywem podejmowanych podróży i wypraw. Osoby takie można podzielić na dwie grupy. Dla pierwszej z nich najważniejszym motywem jest chęć poznania „czegoś innego”, przełamaniem rutyny i codzienności. Nie jest dla nich istotny autentyzm przeżycia, liczy się tylko możliwość zobaczenia innych kultur, kupienia pamiątek i powrotu do domu. Wielokulturowość w tym przypadku często nie jest autentyczna, lecz specjalnie wykreowana dla turystów, ma spełniać ich oczekiwania i gusta. Drugą grupą osób kieruje prawdziwa ciekawość poznania nieznanych kultur i społeczności. Dla nich ważne jest nie tylko zobaczenie, ale też poznanie odwiedzanego miejsca, wtopienie się w społeczność, a nie tylko obserwacja z zewnątrz (Jarnecki 2001).

Zjawisko wielokulturowości jest wpisane w istnienie i funkcjonowanie ośrodka miejskiego. Ślady wielokulturowości w miastach są widoczne zarówno w elementach kultury materialnej, jak i niematerialnej. Jest ich najwięcej w centrach wielkich miast. Na ich obecność w tkance miejskiej lub ich brak może mieć wpływ historia miejsca (szczególnie wydarzenia wojenne), migracje czy klęski żywiołowe. Część z tych zdarzeń może powodować, że wielokulturowość będzie bardziej widoczna w fizjonomii miasta, a część – wręcz odwrotnie – spowoduje, że wielokulturowe miasto stanie się obszarem homogenicznym (wojna, klęski żywiołowe). Może się także zdarzyć, że po dawnej wielokulturowości zostaną tylko ślady w przestrzeni, do odczytania z architektury budynków czy układów przestrzennych. Czasami w elementach kultury materialnej (fizjonomii miasta) można dostrzec, nawarstwione przez lata, wpływy następujących po sobie grup kulturowych.

Na terenie Polski znajduje się wiele miast, które dawniej były wielokulturowymi ośrodkami. Jednym z takich szczególnych miejsc jest Białystok, a jedną ze społeczności, która zamieszkiwała kiedyś to miasto była społeczność żydowska. Jednak współcześnie, głównie ze względu na wydarzenia II wojny światowej, żydowskie dziedzictwo w tkance miejskiej ujawnia się tylko poprzez obecność kamienic, synagog czy cmentarzy żydowskich. Część ocalałych żydowskich obiektów jest wyremontowana i opatrzona tablicami informacyjnymi; jednak znaczna część z nich niszczeje i popada w ruinę. Żydowskie dziedzictwo Białegostoku jest elementem jego tożsamości i historii. Autorka, wykorzystując badania terenowe (inwentaryzację, obserwacje własne, dokumentację fotograficzną), metody opisowe, kartograficzne oraz analizę literatury przedmiotu, spróbowała sprawdzić, czy wspomniane dziedzictwo jest widoczne dzisiaj w przestrzeni miasta oraz jak można wykorzystać je dla celów turystycznych.

DZIEDZICTWO KULTUROWE – CZYM JEST?

Obecność elementów kulturowych lub ich brak jest jednym z czynników wpływających na atrakcyjność turystyczną miejscowości bądź całego regionu. Kiedy dana miejscowość ma bogatą historię, tradycje, zabytki – czyli posiada bogate dziedzictwo kulturowe, uważa się, że jest atrakcyjna turystycznie. Atrakcyjność podnosi także stopień zróżnicowania występujących elementów kulturowych. Zainteresowanie turystów występowaniem elementów dziedzictwa kulturowego mo-

że wpisywać się w model turystyki 4H (ang. *heritage, handicraft, history, habitat*, czyli dziedzictwo, rękodzieło, historia, środowisko), nastawionej na poznanie środowiska i kultury.

Turystyka kulturowa, która wpisuje się we wspomniany model 4H, jest jednym z szybciej rozwijających się rodzajów turystyki. Jest ona niewątpliwie związana z pojęciem dziedzictwa kulturowego. Niektórzy badacze (Mikos von Rohrscheidt 2008; Buczkowska 2008; Jędrysiak 2008; Wartecki 2010) wyróżniają w jej ramach główną gałąź – turystykę dziedzictwa kulturowego. A. Mikos von Rohrscheidt (2008, s. 53–57) uważa, że głównym celem turystyki dziedzictwa jest spotkanie turysty z zabytkami, zespołami zabytków i miejscami, które oficjalnie stanowią kulturowe dziedzictwo świata, kraju lub regionu. Poprzez kontakt z dziedzictwem kulturowym turyści poznają historię i wartości kulturowe miejsca.

Początki ogólnoświatowej, powszechnej dyskusji na temat dziedzictwa sięgają początku lat 70. XX w. W 1972 roku w Paryżu agenda Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury UNESCO, której jednym z głównych celów jest „ochrona, konserwacja, promowanie oraz przekazywanie dziedzictwa kultury i historii na rzecz dialogu i rozwoju” (<http://www.unesco.pl/unesco/zalozenia-programowe>, 27.04.2017), przyjęła *Konwencję w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego*¹, w której dziedzictwo kulturowe zdefiniowano jako (*Konwencja...*, art. 1, Dz.U. 1976 nr 32 poz. 190):

- „zabytki: dzieła architektury, dzieła monumentalnej rzeźby i malarstwa, elementy i budowle o charakterze archeologicznym, napisy, grotty i zgrupowania tych elementów, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki;
- zespoły: budowli oddzielnych lub łącznych, które ze względu na swą architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki;
- miejsca zabytkowe: dzieła człowieka lub wspólne dzieła człowieka i przyrody, jak również strefy, a także stanowiska archeologiczne, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historycznego, estetycznego, etnologicznego lub antropologicznego”.

Ale dziedzictwo kulturowe tworzą zarówno materialne, nieruchome elementy, jak i dziedzictwo niematerialne, którego podstawą są tradycje i przekaz ustny. Według *Konwencji UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego* z 2003 r., dziedzictwo niematerialne obejmuje między innymi (art. 1. ust. 2, Dz.U. Nr 172, poz. 1018):

- „tradycje i przekazy ustne, w tym język, jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego;
- sztuki widowiskowe;
- zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne;
- wiedzę i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata;
- umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym.”

Patrząc szerzej na zagadnienie dziedzictwa kulturowego, można stwierdzić, że nie tylko elementy materialne i niematerialne, wpisane na oficjalne listy czy odznaczone certyfikatami, stanowią dziedzictwo kulturowe społeczeństw. Zdecydowana większość obiektów zabytkowych, historycznych czy posiadających określoną wartość dla wybranego społeczeństwa, nie jest ujęta na żadnych formalnych listach. Dla części turystów będzie to oznaczać, że nie są one warte zobaczenia, poświęcenia

---

¹ Cztery lata później *Konwencja...* została ratyfikowana także w Polsce.

uwagi i czasu, ponieważ nie są to obiekty *must see* (tak jak te posiadające logo UNESCO). Często jednak brak wpisu na listę nie świadczy o ich mniejszej wartości lub atrakcyjności. I tak jest w przypadku białostockiego dziedzictwa. Nie jest ono wpisane na oficjalne, międzynarodowe listy. Co najwyżej kilka obiektów znajduje się w rejestrze bądź ewidencji zabytków. Nie oznacza to jednak, że nie może być ono atrakcyjne zarówno dla turystów odwiedzających miasto, jak i dla samych mieszkańców spacerujących po Białymstoku.

Ponadto, obiekty określane mianem dziedzictwa mogą być oceniane obiektywnie na podstawie sztywno przyjętych kryteriów (tak jak jest to w przypadku Listy UNESCO) oraz subiektywnie – dla każdego człowieka elementem dziedzictwa może być coś innego (to z kolei może powodować dewaluację pojęcia, zwłaszcza gdy co drugi obiekt będzie nazywany „dziedzictwem”).

HISTORIA BIAŁEGOSTOKU I JEGO ŻYDOWSKIEGO DZIEDZICTWA

Prawie trzystutysięczny Białystok – stołeczne miasto województwa podlaskiego – pełni rolę centralnego ośrodka administracyjno-usługowego regionu. Historia miasta i całego regionu sprawiają, że leży on na pograniczu kulturowym, na którym ścierają się i mieszają wpływy różnych kultur i religii. Dlatego zarówno w samym mieście, tak jak i na całym Podlasiu, można dostrzec ślady występowania społeczeństw zróżnicowanych kulturowo. Obecnie Białystok jest także magnesem przyciągającym mieszkańców innych części regionu, jak i mieszkańców krajów sąsiednich – szczególnie Białorusinów.

Białystok jako część historycznej krainy Podlasia, położonej po obu stronach Bugu i Narwi, od wieków znajdował się na styku kultur: sąsiedował z Wielkim Księstwem Litewskim, z Prusami Książęcymi (od 1701 roku – Wschodnimi) oraz z Rosją (a potem z Rosją). W czasie trzeciego rozbioru, w 1795 roku, Podlasie podzielono wzdłuż Bugu: ziemie leżące po prawej stronie rzeki znalazły się w zaborze pruskim (między innymi Białystok), a ziemie leżące po lewej stronie – w zaborze rosyjskim. Na mocy pokoju w Tylży, zawartego w 1807 roku między Napoleonem I a carem Aleksandrem I, utworzono obwód białostocki, który jako część wschodniego Podlasia, został przekazany Rosji. Pozostałą część włączono do Księstwa Warszawskiego (od 1815 roku Królestwa Polskiego). Podczas II wojny światowej (1939-1941) większa część prawobrzeżnego Podlasia znajdowała się pod okupacją radziecką. W 1941 roku obszar ten został włączony przez Niemców do Okręgu Białostockiego. Podlasie położone po lewej stronie Bugu było w latach 1939-1944 włączone do Generalnego Gubernatorstwa (Rutkowski 2004). Tak więc, Białystok podlegał wpływowi różnych kultur, dzięki czemu w mieście wytworzyła się heterogeniczna społeczność.

Historia Białegostoku była związana przede wszystkim z magnackim rodem Branickich, którzy w połowie XVII wieku stali się włodarzami dóbr białostockich. Dopiero wtedy osada wiejska zaczęła nabierać rezydencjalnego charakteru, uzyskując w 1692 roku status miasta.

Wiek XVIII, a głównie lata panowania Jana Klemensa Branickiego, są przez historyków nazywane „złotymi latami Białegostoku” (Dobroński 2014, s. 27). Był to okres rozwoju gospodarczego, społecznego i przestrzennego miasta. Panująca tolerancja i otwartość przyczyniała się do stałego napływu ludności żydowskiej. Skutkiem tego było równoległe powstawanie w przestrzeni miejskiej budowli katolickich i żydowskich. W 1718 roku wzniesiono pierwszą w mieście synagogę (<https://arch.um.bialystok.pl/759-wielokulturowosc/default.aspx>, 19.04.2017).

Czasy zaborów były równocześnie okresem nasilających się represji wobec mieszkańców oraz okresem intensywnego rozwoju przemysłu (głównie włókienniczego). Czynnikiem sprzyjającym

rozwojowi było ustanowienie granicy celnej pomiędzy Cesarstwem, a Królestwem Polskim (1832), która nałożyła wysokie cła na towary przemysłowe. Spowodowało to przenoszenie produkcji na teren obwodu białostockiego, leżącego w granicach Cesarstwa (Maroszek 1981). Skutkowało to pojawieniem się w tkance miejskiej nowych zakładów włókienniczych, a co za tym idzie nowych domów mieszkalnych i kolejnej fali napływu ludności. Początkowo fabryki zakładane były przez Niemców, następnie przez Żydów. W połowie XIX w. w Białymstoku istniało 21 zakładów przemysłowych, miasto zamieszkiwało około 16,5 tysiąca ludzi, z których prawie 70% było pochodzenia żydowskiego (Maroszek 1981).

W 1897 roku został przeprowadzony spis ludności, z którego wynikało, że Białystok zamieszkiwało 67 tysięcy mieszkańców cywilnych. Wśród nich 66% stanowiła ludność żydowska, 18,2% – Polacy, 7,8% – Rosjanie, Ukraińcy i Białorusini, 5,8% – Niemcy, 2,2% – inne narodowości. Na terenie miasta działało 81 zakładów przemysłowych, a w białostockim przemyśle powiększał się udział kapitału żydowskiego. Można stwierdzić, że Białystok z polskiego miasta magnackiego przekształcił się w wielokulturowy ośrodek przemysłowy, handlowy, administracyjny i wojskowy (Dobroński 2014, s.32; Maroszek 1981).

Okres do wybuchu I wojny światowej był czasem prosperity miasta. Cały czas powstawały nowe zakłady przemysłowe oraz szkoły publiczne i prywatne, zarówno polskie, jak i żydowskie. Każda grupa religijna zamieszkująca Białystok budowała także swoje miejsca kultu (ludność żydowska miała około 50 świątyń). Równocześnie jednak rozpoczęły się pogromy ludności żydowskiej (np. w 1906 roku zginęło w pogromie 90 Żydów).

Po I wojnie światowej w Białymstoku zaczęło się na nowo organizować życie społeczno-gospodarcze. Nastąpiło powiększenie powierzchni miasta do 64 km² (wzrost o ponad 60%). Przyłączane tereny zamieszkałe były głównie przez narodowości nieżydowskie. Spowodowało to spadek udziału ludności żydowskiej (do 54%) w ogólnej populacji miejskiej (ponad 80 tysięcy).

W początkowych latach II wojny światowej odsetek żydowskich mieszkańców miasta wzrósł w związku z napływem ludności pochodzenia żydowskiego, uciekającej z Generalnego Gubernatorstwa. Jednocześnie nasiliły się represje wobec mieszkańców Białegostoku: wywozy na wschód oraz pogromy ludności żydowskiej.

W czerwcu 1941 roku żołnierze niemieccy spalili kilkuset Żydów w Wielkiej Synagodze przy ulicy Suraskiej, następnie kilka tysięcy osób pochodzenia żydowskiego zostało rozstrzelanych w Lesie Pietrasze. W obu miejscach obecnie stoją pomniki upamiętniające tragiczne wydarzenia. Egzekucje były przeprowadzone także w innych okolicznych miejscowościach: Bacieczkach, Grabówce, Nowosiólkach, Pietraszach, Starosielcach i Zielonej. Szacuje się, że w pierwszym miesiącu okupacji niemieckiej zginęło około 10 tysięcy osób, głównie pochodzenia żydowskiego. Także w 1941 roku białostoccy żydzi (około 40 tysięcy ludzi) zostali zmuszeni do zamieszkania w getcie (Śleszyński 2001). Dwa lata później, podczas likwidacji getta, jedna piąta z nich została wywieziona do obozu zagłady w Treblince.

Czasy powojenne to czas odbudowy przestrzennej i społecznej Białegostoku. W porównaniu do przedwojnia, obecne miasto nie jest już tak bardzo zróżnicowanym narodowościowo i wyznaniowo ośrodkiem, choć nadal to zróżnicowanie jest widoczne. Oficjalna strona miasta podaje, że współcześnie, obok Polaków, miasto jest zamieszkiwane przez Białorusinów (około 7500 osób), Ukraińców

(417 osób), Żydów (5000 osób)², muzułmanów (1800 osób), Rosjan (brak danych) i Romów (brak danych) (<https://arch.um.bialystok.pl/760-mniejszosci/default.aspx>, 23.04.2017). W rzeczywistości liczba osób o odmiennej niż polska kulturze czy narodowości może być inna. W przypadku Białorusinów – zdecydowanie większa, ponieważ znaczna ich część nie jest zarejestrowana w oficjalnych statystykach.

Białystok jest miastem wielu wyznań. Obecnie w przestrzeni miasta można dostrzec głównie kościoły katolickie oraz cerkwie prawosławne (przynależność do kościoła prawosławnego deklaruje około 38 000 mieszkańców). Jednak na terenie miasta znajduje się także zbór ewangelicki, dom modlitwy muzułmanów oraz kościoły: baptystów, zielonoświątkowców i świadków Jehowy (dane na podstawie inwentaryzacji własnej przeprowadzonej w lipcu i sierpniu 2016 roku). Dodatkowo, według opracowania GUS-u, w Białymstoku można wyróżnić niewielką społeczność bahaitów (13 członków). Niestety, żadna z dawnych synagog dzisiaj już nie funkcjonuje.

Należy wspomnieć, że z historią Białegostoku związana jest także historia esperanto. Jest to bowiem miejsce urodzenia Ludwika Zamenhofa, twórcy i propagatora kultury esperanto. Żydowski okulista był zafascynowany zróżnicowaną kulturą, z którą się spotykał na ulicach ówczesnego Białegostoku. W celu ułatwienia porozumiewania się w tym wielokulturowym mieście, postanowił stworzyć uniwersalny język – język esperanto.

ŚLADY DZIEDZICTWA ŻYDOWSKIEGO WE WSPÓŁCZESNYM BIAŁYMSTOKU

Świeckie i sakralne elementy dziedzictwa

Żydowskie dziedzictwo Białegostoku jest jednym z oblicz wielokulturowego niegdyś miasta. Jak wyżej wspomniano, Białystok był miastem zamieszkanym przez różne grupy kulturowe, narodowe i etniczne³: Polaków, Białorusinów, Rosjan, Litwinów, Niemców, Tatarów i Żydów. Ponadto stanowił mozaikę religijną – obok siebie mieszkali wyznawcy między innymi katolicyzmu, prawosławia, judaizmu, islamu. Najliczniej w przestrzeni dzisiejszego miasta zachowały się budowle żydowskie (gdyż przed wojną było ich najwięcej), pomimo tego, że społeczność żydowska już w Białymstoku nie występuje.

Zinwentaryzowane⁴ żydowskie dziedzictwo można podzielić na obiekty świeckie i sakralne (ryc. 1). Obiektów świeckich jest łącznie 41 i tworzą je: budynki mieszkalne (których jest 18),

---

² Żadne inne źródło nie potwierdza tej liczby. Co więcej, w niektórych źródłach można znaleźć informację, że w mieście nie ma już żadnych śladów po tej społeczności. Dlatego autorka, na podstawie literatury przedmiotu, realizowanej polityki władz miasta oraz spostrzeżeń własnych, uznała, że mniejszość żydowska obecnie w Białymstoku nie występuje.

³ Z pojęciem wielokulturowości związane są także pojęcia mniejszości narodowej i etnicznej, które w Polsce definiuje *Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym*. Zgodnie z cytowaną ustawą, mniejszość żydowska jest jedną z dziewięciu mniejszości narodowych w Polsce.

⁴ Wyniki zaprezentowane w artykule są efektem badań terenowych, prowadzonych od czerwca do września 2016 r., a polegających głównie na inwentaryzacji elementów dziedzictwa żydowskiego, dokumentacji fotograficznej i obserwacji własnej autorki.

szkoły (7), obiekty przemysłowe (6), miejsca egzekucji (3), miejsca handlowe (2), pomniki (2), szpital oraz ulica i dzielnica żydowska.

Żydowskie świeckie dziedzictwo odznacza się koncentracją w centrum Białegostoku. Tylko jeden obiekt – miejsce egzekucji – znajduje się w znacznym oddaleniu od obszaru śródmiejskiego. Siedziby przemysłowców oraz żydowskie fabryki były lokalizowane w centrum, przy głównych ulicach miasta (dzisiejszej ulicy Lipowej, Sienkiewicza, Pałacowej, Piłsudskiego czy Warszawskiej).

W północnej części białostockiego śródmieścia znajdowało się getto (jego granice zaznaczono na rycinie 1). Obecnie, na jego terenie można wskazać jedynie kilka pożydowskich kamienic oraz fabryk (np. fabryka Steina przy ul. Poleskiej). Niestety, spacerując po terenie dawnego getta, oprócz pomnika i skweru przy ul. Żabiej upamiętniającego śmierć Żydów, nie ma żadnych śladów zaznaczenia jego granic. Jest to wielki błąd, ponieważ zaznaczenie ich w przestrzeni miasta (nawet w symboliczny sposób – tak jak np. na warszawskim Muranowie) dla mieszkańców i dla turystów będzie namacalną lekcją historii, a dla Żydów – upamiętnieniem ich tragicznych losów.

Historia białostockich Żydów jest związana także z historią kultury esperanckiej. Dlatego w przestrzeni miasta jest kilka obiektów, które reprezentują zarówno kulturę judaistyczną, jak i esperancką (są to: dom, w którym urodził się Ludwik Zamenhof i Jakub Szapiro⁵, pomnik Zamenhofa oraz gimnazjum, do którego uczęszczał). Wszystkie budowle związane z tą kulturą także są zlokalizowane w centrum miasta.

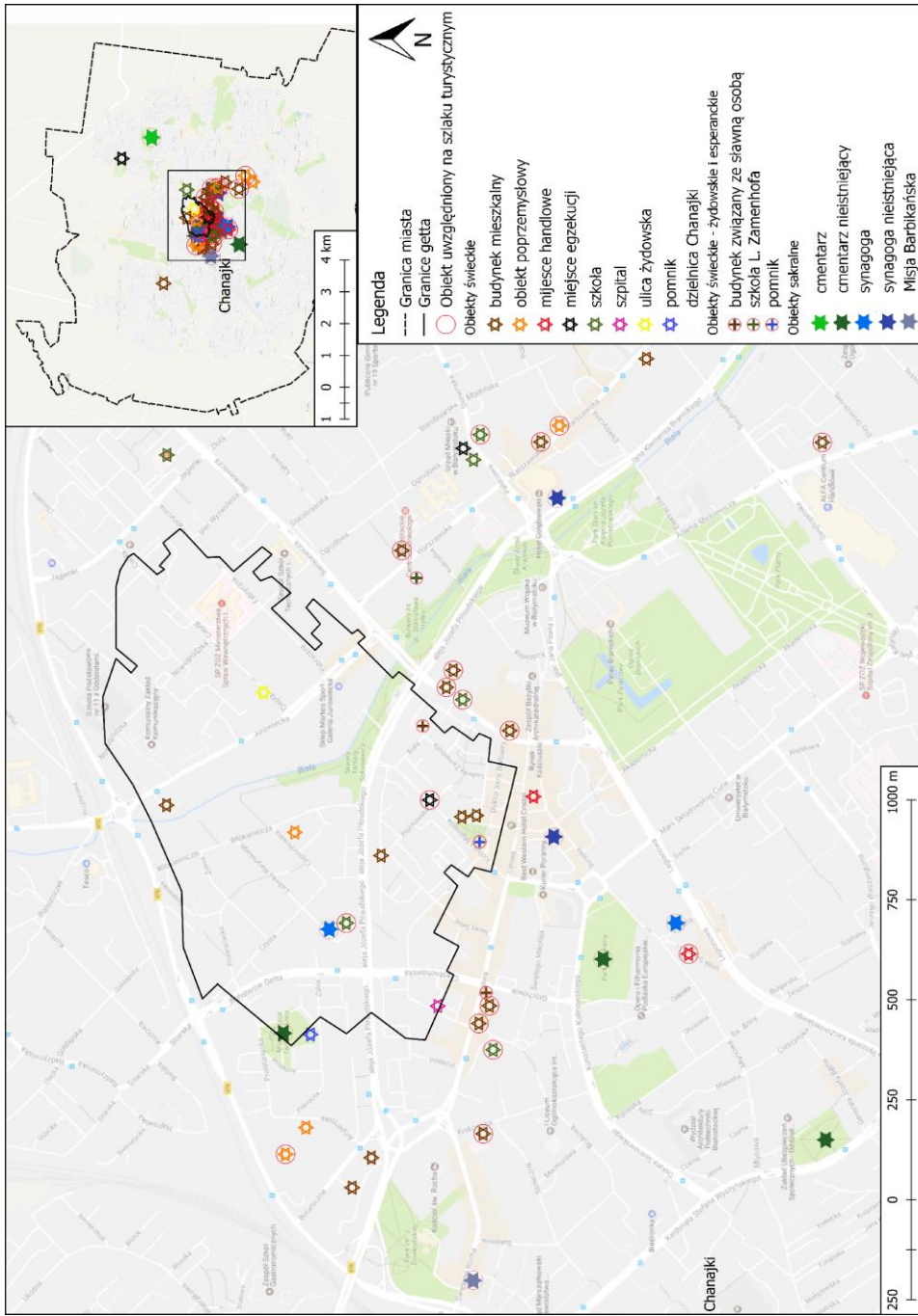
Opisane powyżej obiekty, aby mogły stać się obiektem zainteresowania turystów, powinny być między innymi utrzymane w dobrej kondycji fizycznej. Niestety, jedynie część z nich jest zmodernizowana albo zrewitalizowana i zaadaptowana do pełnienia nowych funkcji. A przecież nawet obiekt o najciekawszej historii nie stanie się atrakcją turystyczną, jeśli jest nieodnowiony. Wówczas raczej będzie „odstraszać” niż przyciągać turystów. Przykładem udanych renowacji są dawne żydowskie fabryki, np. Zakłady „Nowik i Synowie” (fot. 1), które zostały zaadaptowane na obiekty usługowe. Także kilka kamienic przy ulicy Sienkiewicza (nr 14 i 22) i Spółdzielczej (nr 8 i 10 – fot. 2) przeszło renowację. Jednakże więcej jest przykładów obiektów, które z roku na rok popadają w co raz większą ruinę (Fabryka Jakuba Markusa przy ulicy Jurowieckiej, fabryka Steina przy ulicy Poleskiej 85 (fot. 3) czy dawne żydowskie kamienice przy ulicach Bukowej i Dąbrowskiego (fot. 4).

Żydowskich budowli sakralnych, takich jak cmentarze i synagogi, jest zdecydowanie mniej (tylko 9). Większość żydowskich obiektów sakralnych nie przetrwała do naszych czasów. Wśród czterech zidentyfikowanych żydowskich cmentarzy do dziś przetrwał tylko jeden – przy ulicy Wschodniej.

W miejscu pozostałych wystawiono pomniki. Podobny los spotkał synagogi. Jedynie dwie z nich – Synagoga Piaskower przy ulicy Pięknej (fot. 5) i synagoga Cytronów przy ulicy Waryńskiego – nie zostały zburzone, choć obecnie pierwsza z nich jest siedzibą esperantystów i firmy deweloperskiej, a druga – galerią sztuki. Te, które nie przetrwały – Synagoga Bejt Samuel przy ul. Branickiego i Synagoga Wielka przy ulicy Suraskiej (fot. 6) – są upamiętnione poprzez tablicę informacyjną lub pomnik.

---

⁵ Dziennikarz, nauczyciel, literat, założyciel Towarzystwo Esperantystów w Białymstoku. Dzięki jego działaniom dawną ulicę Zieloną w Białymstoku, przy której urodził się Zamenhof, nazwano imieniem twórcy języka esperanto.

Ryc. 1. Świeckie i sakralne obiekty dziedzictwa żydowskiego w Białymstoku

Fig. 1. Secular and sacral Jewish heritage in Białystok

Źródło: opracowanie własne
Source: author's own elaboration

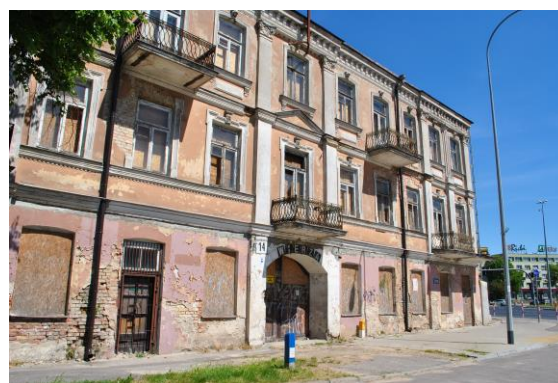
Fot. 1. Żydowska fabryka „Nowik i Synowie” przy ulicy Augustowskiej 8, zaadaptowana na obiekt usługowy
Photo 1. Jewish factory „Nowik i Synowie” (Augustowska Street) as a service building

Fot. 2. Odnowione budynki żydowskie przy ulicy Spółdzielczej 8 i 10
Photo 2. Renovated Jewish buildings on Spółdzielcza Street

Fot. 3. Popadająca w ruinę fabryka Steina przy ulicy Poleskiej 85
Photo 3. Ruin of the Stein factory on Poleska Street

Fot. 4. Opuszczona i zaniedbana żydowska kamienica przy ulicy Dąbrowskiego 14
Photo 4. Abandoned and neglected Jewish building on Dąbrowskiego Street

Fot. 5. Synagoga Piaskower przy ulicy Piękną 3 jako siedziba esperantystów i firmy deweloperskiej
Photo 5. The „Piaskower” Synagogue on Piękną Street as main office of Esperantists and a developer company

Fot. 6. Pomnik Wielkiej Synagogi przy ulicy Suraskiej 2
Photo 6. The monument of the Great Synagogue on Suraska Street

Źródło: zdjęcia własne autorki.
Source: photos by author.

Ciekawym obiektem, na który warto zwrócić uwagę, jest budynek położony przy ulicy św. Rocha – dawna siedziba Misji Barbikańskiej. Była to instytucja, związana z Kościołem Anglikańskim, której celem było nawracanie Żydów na chrześcijaństwo. Swoją działalność rozpoczęła w latach 20. XX wieku w Białymstoku, rozszerzając swoją aktywność na całą Polskę. W skład Misji wchodziła kaplica, dom katechumenów, kancelaria, drukarnia (wydająca pisma po polsku i w jidysz), biblioteka oraz czytelnia. W 1939 roku działalność Misji ustała, a dwa lata później jej członkowie zostali zamknięci w białostockim getcie (http://www.ciekawepodlasie.pl/info.htm#14/pl/i/dawne_budynki_misji_barbikanskiej_-_obecnie_kino_syrena, 27.11.2017; Wiśniewski 2013).

Na terenie Białegostoku obecnie (2017) jest wytyczonych łącznie siedem szlaków turystycznych. Na trasie czterech z nich można spotkać obiekty związane z narodem żydowskim (ryc.2). Jeden z nich jest bezpośrednio dedykowany żydowskiemu dziedzictwu – *Szlak dziedzictwa żydowskiego*⁶ (zaprojektowany przez Fundację Uniwersytetu w Białymstoku Universitas Bialostocensis). W pozostałych trzech tylko kilka miejsc jest związanych z omawianym dziedzictwem. Są to następujące szlaki wytyczone przez Urząd Miasta: *Szlak esperanto i wielu kultur*⁷, *Szlak białostockich fabrykantów* oraz *Szlak białostockich świątyń*.

Na każdy ze szlaków składa się od kilku do kilkudziesięciu miejsc, które najlepiej tematycznie pasują do jego charakteru. *Szlak dziedzictwa żydowskiego* obejmuje 36 miejsc. W przypadku pozostałych trzech szlaków przedstawiono tylko punkty, które nawiązują do żydowskiego dziedzictwa miasta. Dlatego ze *Szlaku esperanto i wielu kultur*, który w rzeczywistości obejmuje 15 miejsc, w niniejszym opracowaniu zaprezentowano 11, a ze *Szlaku białostockich fabrykantów*, który oficjalnie ma 10 punktów na swojej trasie, w niniejszym opracowaniu przedstawiono 6. Zaś na *Szlaku białostockich świątyń* jedynie jedno miejsce prezentuje żydowskie dziedzictwo miasta (na 9 punktów). Wszystkie punkty, tworzące wspomniane szlaki, zostały zaznaczone numerami (o kolorze odpowiadającym kolorowi sygnatury) na rycinie 2 i opisane poniżej. Wszystkie, z wyjątkiem jednego obiektu – cmentarza żydowskiego przy ulicy Wschodniej – są skoncentrowane w białostockim śródmieściu.

Warto podkreślić, że czasem jedno miejsce zostało uwzględnione w ramach kilku tras. Szczególnie jest to widoczne w przypadku miejsc na *Szlaku esperanto i wielu kultur* oraz *Szlaku dziedzictwa żydowskiego*. Jest to związane z tym, że kultura żydowska i kultura esperancka, związana z Ludwikiem Zamenhofem, przeplatały się.

Turystów może przyciągnąć także odpowiednie oznakowanie obiektów w przestrzeni miejskiej. Dlatego przy wszystkich obiektach, ujętych w ramy oficjalnych szlaków, znajdują się tablice informacyjne (w przypadku tras wytyczonych przez Urząd Miasta) lub logo szlaku i numer punktu, który należy odszukać w przewodniku, umieszczonym w Internecie (w przypadku szlaku stworzonego przez Uniwersytet fot. 7 a-c). Zaledwie kilka miejsc, które nie zostały uwzględnione jako

---

⁶ W ramach projektu powstała także lista zasłużonych Żydów pochodzących z Białegostoku oraz krótka charakterystyka kuchni żydowskiej (<http://www.szlak.uwb.edu.pl/indexpl.html>, 11.05.2017).

⁷ W 2009 r. szlak został wyróżniony przez Podlaską Regionalną Organizację Turystyczną jako najlepszy produkt turystyczny (http://www.podlaskieit.pl/index.php?mact=News,cntnt01,detail,0&cntnt01articleid=421&cntnt01returnid=144_ 4.05.2017).

punkty na trasie, posiada tablice informacyjne (np. dawne gimnazjum hebrajskie, w którym obecnie znajduje się Samodzielny Szpital Miejski im. PCK lub wspomniana już wcześniej Synagoga Bejt Samuel – fot. 7d).

a. Tablica na kamienicy Moesa przy ulicy Krakowskiej 1 – Szlak białostockich fabrykantów

b. Tablica na Pałacyku Nowika przy ulicy Lipowej 35 – Szlak esperanto i wielu kultur

c. Tablica na żydowskiej kamienicy przy ulicy Sienkiewicza 14

d. Tablica na miejscu zniszczonej synagogi Bejt Samuel przy ulicy Branickiego

Fot. 7. Tablice informacyjne na wybranych obiektach turystycznych w Białymstoku

Photo 7. Information boards on selected tourist spots in Białystok

Źródło: zdjęcia własne autorki.

Source: photos by author.

Nie wszystkie zinwentaryzowane obiekty stanowią miejsca zaznaczone na trasie wspomnianych szlaków. Może warto zastanowić się, czy nie należałoby wzbogacić istniejące trasy o nowe miejsca? Zagadką jest, dlaczego jeden obiekt został uwzględniony na szlaku, a inny – który znajduje się w bliskim sąsiedztwie – już nie? Dlatego spośród zinwentaryzowanych obiektów autorka wybrała takie, które nie są uwzględnione na trasie żadnego istniejącego już szlaku, a z punktu widzenia turystyki i poznania miasta są atrakcyjne. Oczywiście nie wszystkie obiekty, które nie nale-

żą do żadnego szlaku turystycznego, zostały włączone do spisu. Przy wyborze punktów kierowano się przeważnie dwoma kryteriami: dostępnością miejsca (obiekty trudno dostępne zostały pominięte) oraz atrakcyjnością wizualną z punktu widzenia odbiorcy (nie włączono do spisu obiektów, które obecnie są w ruinie oraz takich, których fizjonomia nie wyróżnia się na tle innych tego typu obiektów w mieście).

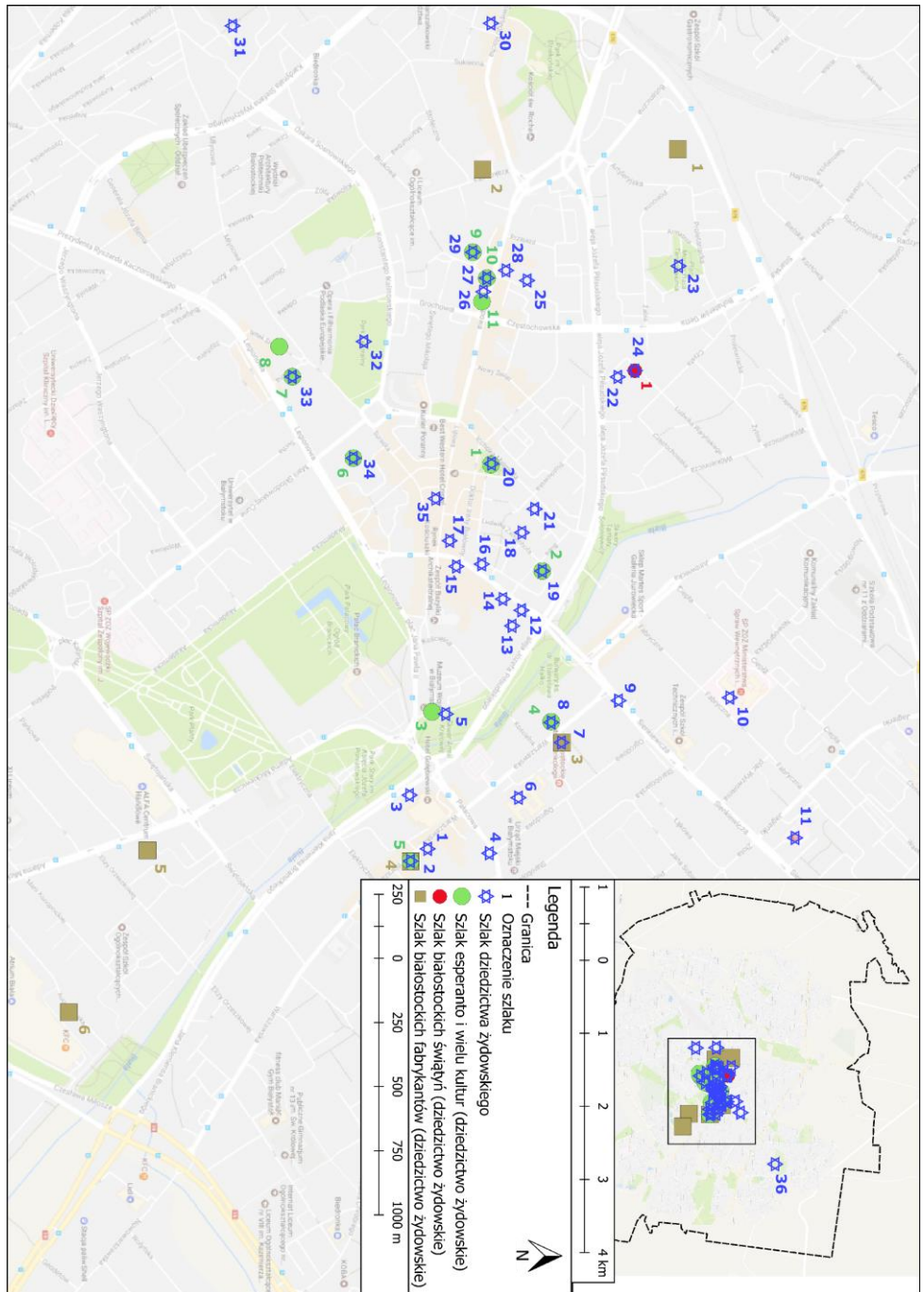
Tabela 1. Lista obiektów, o które należałoby powiększyć istniejące szlaki turystyczne w Białymstoku

Table 1. List of objects which should be included in the tourist routes in Białystok

Lp./ No	Nazwa obiektu Name of object	Adres / Address	Tablica informacyjna / Information board	Typ za- bytku / Type of monument	Obecne wykorzystanie / Current usage
1.	Cmentarz żydowski tzn. choleryczny	Bema/Wyszyńskiego	tak	GEZ	Obecnie park
2.	Fabryka Jakuba Markusa	Jurowiecka 31	nie		Przędzalnia i fabryka wełny/obecnie budynek usługowo- rozrywkowy
3.	Gimnazjum dr Gutmana	Pałacowa 2	tak		Obecnie budynek usługowy
4.	Gimnazjum hebrajskie	Sienkiewicza 79	tak	GEZ	Obecnie Samodzielny Szpital Miejski im. PCK
5.	Kamienica	Nowy Świat 17	nie	GEZ	Obecnie budynek mieszkalno- usługowy
6.	Kamienica	Spółdzielcza 10	nie	WRZ	Obecnie budynek mieszkalno- usługowy
7.	Kamienica	Spółdzielcza 8	nie	WRZ	Obecnie budynek mieszkalno- usługowy
8.	Kamienica Bereka Polaka	Warszawska 50	nie	WRZ	Obecnie własność diecezji białostockiej
9.	Miejsce egzekucji	Ogrodowa/Pałacowa	tak		
10.	Miejsce egzekucji - Las Pietrasze	Wysockiego 75	tak		
11.	Pomnik	Żabia	tak		W parku miejskim
12.	Ratusz	Rynek Kościuszki 10	nie	WRZ	Dawniej: wewnątrz żydowskie sklepy i kramy/ obecnie Muzeum Podlaskie
13.	Szpital gruźliczy Marpe	Waryńskiego 4	nie	WRZ	Obecnie budynek mieszkalno-usługowy
14.	Ulica Ciepła	Ciepła	nie	Ciepła 1 - WRZ; Ciepła 4, Ciepła 8 - GEZ	Obecnie zabudowa mieszkaniowa
15.	Willa Steina	Artyleryjska 9	nie	WRZ	Obecnie budynek mieszkalno- usługowy
16.	Zespół fabryki włó- kienniczej Wona Zilberblatta i Zespół fabryki włókienniczej Chany Marejn	Włókiennicza 7/9	nie	WRZ	Obecnie pustostan

WRZ – zabytek wpisany do Wojewódzkiego Rejestru Zabytków *monument entered into Voivodship Register of Monuments*, GEZ – zabytek wpisany do Gminnej Ewidencji Zabytków / *monument entered into Municipal Register of Monuments*

Źródło: opracowanie własne. Source: author's own elaboration.

Ryc. 2. Dziedzictwo żydowskie na wybranych szlakach turystycznych w Białymstoku
Fig. 2. Jewish heritage on the selected tourist routes in Białystok
 Źródło: opracowanie własne.
 Source: author's own elaboration.

Szlak dziedzictwa żydowskiego:

1. Pałacyk Cytronów - Muzeum Historyczne, ul. Warszawska 37
2. Fabryka Tytoniu Fajwela Janowskiego, ul. Warszawska 39
3. Synagoga Szmuela, ul. Branickiego 3
4. Żydowskie Gimnazjum Żeńskie Zinaidy Chwolesowej, ul. Pałacowa 3
5. Teatr Palace, ul. Kilińskiego 6
6. Szpital Żydowski, ul. Warszawska 15
7. Pałacyk Tryllingów, ul. Warszawska 7
8. Gimnazjum im. Króla Zygmunta Augusta (obecnie VI Liceum Ogólnokształcące), ul. Warszawska 8
9. Biblioteka im. Szaloma Alejchema, ul. Sienkiewicza 36
10. Sanatorium Towarzystwa Ochrony Zdrowia, ul. Fabryczna 27
11. Gimnazjum Hebrajskie (obecnie Szpital Miejski), ul. Sienkiewicza 79
12. Kamienica czynszowa, ul. Sienkiewicza 26A
13. Kinoteatr Apollo, ul. Sienkiewicza 22
14. Kamienica czynszowa (obecnie Państwowa Wyższa Szkoła Teatralna), ul. Sienkiewicza 14
15. Gimnazjum Józefa Zeligmana, Józefa Lebenhafta i Jakuba Derczyńskiego, ul. Sienkiewicza 4
16. Teatr miniatur "Gilarino", ul. Sienkiewicza 5
17. Kamienice Izaaka Zabłudowskiego, przy skrzyżowaniu ul. Lipowej i Sienkiewicza)
18. Towarzystwo Dobroczynne LinasChajlim, ul. Zamenhofska 19
19. Dom rodzinny L. Zamenhofska, wówczas przy ul. Zielonej, dziś - Zamenhofska 26
20. Pomnik Ludwika Zamenhofska, skwer pomiędzy ulicami Malmeda i Białówny
21. Tablica Icchoka Malmeda, ul. Malmeda 10
22. Gimnazjum Dawida Druskina, al. Piłsudskiego 11/4
23. Pomnik Bohaterów Powstania w Getcie, ul. Żabia
24. Synagoga Cytronów - Galeria im. Sleńdzińskich, ul. Waryńskiego 24A
25. Ulica Waryńskiego (nr 1-11)
26. Kino Modern, ul. Lipowa 20
27. Kamienica czynszowa, ul. Lipowa 33
28. Pałacyk Nowika, ul. Lipowa 35
29. Szkoły Żydowskie - Tarbut i Rzemieślnicza (Obecnie Szkoła Rzemieślnicza im. Marii Grzegorzewskiej, ul. Lipowa 41D oraz Wydział Matematyczno-Fizyczny Uniwersytetu w Białymstoku), ul. Lipowa 41
30. Misja Barbikańska, ul. Św. Rocha 25
31. Chanajki, ul. Młynowa, Grunwaldzka, Kijowska, Mławska, Cieszyńska, Angielska, Sosnowa i Rynek Sienny
32. Cmentarz Rabinacki, ul. Kalinowskiego, teren obecnego Parku Centralnego
33. Synagoga Piaskower, ul. Piękna 3
34. Pomnik Wielkiej Synagogi, ul. Suraska
35. Ratusz, ul. Rynek Kościuszki 10
36. Cmentarz Żydowski, ul. Wschodnia

Szlak esperanto i wielu kultur:

1. Pomnik Zamenhofska, ul. Malmeda
2. Miejsce urodzenia L. Zamenhofska, ul. Zamenhofska 26
3. Pałacyk Gościnny, ul. Kilińskiego 6
4. Dawne Gimnazjum Realne, w którym uczył się Zamenhof, ul. Warszawska 8
5. Pałacyk Cytronów, ul. Warszawska 39
6. Pomnik Wielkiej Synagogi, ul. Suraska
7. Synagoga Piaskower, ul. Piękna 3
8. Rynek Sienny
9. Szkoła Żydowska Tarbut, ul. Lipowa 41D
10. Pałacyk Nowika, ul. Lipowa 35
11. Dom rodzinny Jakuba Szapiro, ul. Lipowa 31

Szlak białostockich świątyń:

1. Synagoga Cytronów, ul. Waryńskiego 24A

Szlak białostockich fabrykantów:

1. Fabryka Steina, ul. Poleska 85
2. Kamienica Moesa, ul. Krakowska 1
3. Pałac Tryllingów, ul. Warszawska 7
4. Fabryka tytoniowa Fajwla Janowskiego, ul. Warszawska 39
5. Dwór fabrykanta Weltera, ul. Mickiewicza 15
6. Zakłady Nowika - "Nowik i Synowie", ul. Augustowska

Żydowska kuchnia

Zróżnicowanie społeczno-kulturowo-wyznaniowe mieszkańców Podlasia ma odzwierciedlenie także w kuchni i tradycjach kulinarnych regionu. Poznawanie kuchni regionalnej jest również jednym w czynników przyciągających turystów.

Kuchnia podlaska wykorzystuje proste, tanie i powszechnie dostępne składniki: ziemniaki, mąkę, kasze i warzywa, a w potrawach można dojrzeć wpływy innych kuchni; między innymi kuchni żydowskiej. Jednymi z najbardziej rozpoznawalnych dań regionalnych są kiszka ziemniaczana i babka ziemniaczana – bardzo podobną potrawę przyrządzają Żydzi – tylko pod nazwą *kugel*. Żydowskie wpływy można także dostrzec w cieście o nazwie biały (białas, żyd. *bialystoker kuchen*, co oznacza ciasto białostockie). Jest to rodzaj pieczonej drożdżowej bułki, w której środku znajduje się cebula posypana makiem. Wraz z emigracją Żydów do Stanów Zjednoczonych, „wyemigrowały” także bułeczki; współcześnie, bardziej znane są w Nowym Jorku niż w Białymstoku (*Flavours of Białystok...* 2015, s. 6).

Zróżnicowane walory smakowe regionu są szansą dla rozwoju turystyki kulinarnej, która w ostatnich latach staje się coraz bardziej popularna. W Białymstoku został wytyczony Białostocki Szlak Kulinarny. Według folderów promocyjnych miasta oraz miejskiego portalu internetowego, posiada on oficjalną stronę internetową oraz aplikację, którą można pobrać na telefon. Jednak w rzeczywistości ani portal ani aplikacja nie funkcjonują i z tego powodu zainteresowany nie może dowiedzieć się, jakie punkty gastronomiczne szlak obejmuje.

Niestety, pomimo tak barwnej żydowskiej przeszłości miasta, na jego terenie jest tylko jedna restauracja, w której można spróbować żydowskich potraw. Jest to *Esperanto* przy Rynku Kosciuszki, w której menu nawiązuje (kilkoma nazwami) do tradycyjnych dań kuchni żydowskiej.

Wydarzenia i organizacje promujące kulturę i tradycje żydowskie

Pomimo tego, że wśród mieszkańców Białegostoku, nie ma już społeczności żydowskiej, z jej kulturą wciąż można się zapoznać przez różne wydarzenia jej poświęcone. W 2016 roku odbyło się ich pięć; trzy z nich miały charakter cykliczny. Najbardziej znany – zarówno w Polsce, jak i świecie – jest Festiwal Kultury Żydowskiej „Zachor – Kolor i dźwięk”, którego 10. edycja odbyła się w 2017 roku. Jest to wydarzenie unikalne w skali kraju, co powoduje, że przyciąga zainteresowanych z dalszych części województwa podlaskiego, innych regionów Polski, a nawet z zagranicy. Pozostałe dwa są związane z tragicznymi wydarzeniami, które miały miejsce podczas II wojny światowej w Białymstoku. Są to obchodzone rokrocznie święta spalania Wielkiej Synagogi w 1941 roku oraz wybuchu powstania w getcie białostockim w 1943 roku. Zorganizowano także dwa wydarzenia jednorazowe – wystawy „Polacy ratujący Żydów w czasie II wojny światowej” oraz „Rzeczywiste i Imaginacyjne – portrety Żyda Niemalowanego”.

Na terenie miasta działają dwie organizacje zajmujące się promowaniem i wspieraniem kultury i dziedzictwa żydowskiego. Są to: Centrum Edukacji Obywatelskiej Polska-Izrael i Gmina Wyznaniowa Żydowska. Oba są zarządzane przez tę samą osobę i oba nie mają zarejestrowanej siedziby. Kontakt jest tylko telefoniczny. Szczególnie aktywną działalność prowadzi pierwsza z nich. Skupia się ona szczególnie na nawiązywaniu i utrzymywaniu kontaktu pomiędzy Polakami a Żydami oraz na popularyzacji i pielęgnacji kultury żydowskiej wśród polskiego społeczeństwa. Prowadzi także działalność, której celem jest nawiązywanie kontaktów pomiędzy młodzieżą polską a izraelską. Jest także współorganizatorem najbardziej znanego, wspomnianego wcześniej, festiwalu żydowskiego – „Zachor – Kolor i Dźwięk”. Ponadto prowadzą spotkania ze studentami i uczniami na temat kultury żydowskiej, a także co roku od 6 lat organizują akcję podnoszenia i odnawiania ma-

cew na cmentarzu żydowskim przy ul. Wschodniej w Białymstoku, angażując do tego wolontariuszy z całej Europy.

MOŻLIWOŚCI WYKORZYSTANIA DZIEDZICTWA ŻYDOWSKIEGO MIASTA W TURYSTYCE

Wiele miast na całym świecie promuje się jako dawne miejsca osadnictwa żydowskiego. Taka sytuacja ma miejsce w Łodzi, Lublinie, Krakowie, Pradze czy Berlinie. Z jednej strony jest to przywracanie pamięci miejscom, często zapomnianym i uświadamianie współczesnym mieszkańcom istnienia ich dawnych współobywateli. Z drugiej jednak strony, często są to skomercjalizowane działania, nastawione na zysk, na przyciągnięcie jak największej liczby turystów, a nie na zapoznanie zainteresowanych z prawdziwymi tradycjami i zwyczajami kultury żydowskiej. Dzielnice takie czasem nazywane są „żydowskim Disneylandem” (Lustig 2008, s. 81). W takich przestrzeniach turystycznych tematyka żydowska jest tylko pretekstem do sprowadzenia turystów, narzędziem marketingowym, które ma przynieść odpowiedni dochód, poznanie zaś kultury schodzi na drugi plan. Dlatego rewitalizacja żydowskich dzielnic czy ulic powinna być czymś więcej niż jej odnową fizyczną, stworzeniem tras turystycznych i sprzedażą pamiątek. Faktem jest, że jest to sposób na dostarczenie mieszkańcom i turystom wiedzy na temat przeszłości, jednak jeśli podejmowane działania są zbyt powierzchowne, powodują jedynie ugruntowywanie się stereotypów.

W Białymstoku na szczęście nie ma (do dziś) przestrzeni, która przypominałaby już „żydowski Disneyland”. Żydowskie dziedzictwo Białegostoku nie jest wyraźnie zaznaczone w przestrzeni. Jedyne kilka obiektów stylem architektonicznym nawiązuje do budownictwa żydowskiego – są synagoga i cmentarze. Jednak wiele kamienic, należących w przeszłości do rodzin żydowskich, swoim wyglądem nie wyróżnia się spośród innych kamienic nie należących ongiś do Żydów. Również dawne fabryki – są typowymi reprezentantami swoich czasów. Zaledwie na nielicznych kamienicach można dostrzec, nadgryzione zębem czasu i prawie niewidoczne ślady po gwiazdach Dawida (fot. 8). Powoduje to, że większość turystów i mieszkańców może nie zdawać sobie sprawy z ich istnienia i z tego, że były kiedyś zamieszkiwane przez wyznawców religii mojżeszowej. Umieszczenie tablic informacyjnych na budynkach, które dawniej były własnością żydowską, pozwoliłoby zaznajomić się mieszkańcom i turystom z wielokulturową historią Białegostoku. Sposobem na poznanie historii miasta może być też organizacja spacerów tematycznych (np. śladami żydowskiego Białegostoku) oraz sprzedaż pamiątek oraz materiałów promujących kulturę żydowską.

Fot. 8. Dawny wspornik na lampę z Gwiazdą Dawida w kamienicy przy ulicy Sienkiewicza 14
Photo 8. Old bracket for a lamp with the Star of David in a tenement house at Sienkiewicza Street

Źródło: zdjęcie własne autorki.

Source: photo by author.

Odpowiednio zagospodarowane i wykorzystane budowle mogą stać się czymś więcej, niż tylko elementami kształtującymi fizjonomię miasta czy delimitującymi miejską przestrzeń turystyczną. Jak zauważa M. Murzyn-Kupisz (2012, s. 83) „oddziaływanie dziedzictwa na rozwój jest możliwym, ale nie zawsze sprawdzającym się czynnikiem rozwoju lokalnego”. Aby dziedzictwo stało się motorem rozwoju, potencjał w nim drzemący muszą zauważyć zarówno władze podmiotów dziedzictwa kulturowego, jak i władza lokalna. Muszą oni zwrócić uwagę, na których aspektach dziedzictwa chcieliby oprzeć rozwój miasta (Murzyn-Kupisz 2012, s. 83-84). Może być to rozwój, którego celem są tylko korzyści ekonomiczne, społeczne czy środowiskowe. Ale może być to także rozwój wpływający na całokształt funkcjonowania danego obszaru lub miejscowości. Rozwój lokalny może się opierać między innymi na odpowiednim zagospodarowaniu walorów kulturowych lub zaadaptowaniu ich do pełnienia konkretnej funkcji.

Jednym z bardziej popularnych w ostatnich latach sposobów na wykorzystanie obiektów dziedzictwa jest rewitalizacja i adaptacja ich wewnątrz do pełnienia nowych funkcji. Przyczynia się ona nie tylko do poprawy ładu przestrzennego i estetyki miejsca, ale także jest czynnikiem przyciągającym mieszkańców i turystów: odnowiony i ciekawie zagospodarowany budynek jest znacznie bardziej atrakcyjny niż zaniedbany i porzucony obiekt. Sposobów na ich zagospodarowanie czy wykorzystanie jest bardzo wiele. Może być to tworzenie muzeów w zabytkowych wnętrzach, centrów konferencyjno-wystawienniczych, sal koncertowych czy hoteli.

W ostatnich latach szczególnie rewitalizowane są obiekty poprzemysłowe, najczęściej przeistaczając się w centra handlowe (tak jak łódzka Manufaktura albo poznański Stary Browar). W Białymstoku przykładem są żydowskie Zakłady „Nowik i Synowie” przy ulicy Augustowskiej 8, które zostały odremontowane i zaadaptowane na obiekt usługowy. Dzięki temu stały się atrakcją zarówno dla mieszkańców, jak i turystów, tym samym pozytywnie wpływając także na przestrzeń wokół siebie.

Rewitalizację mogą przechodzić nie tylko przestrzenie industrialne. Również nieużywane obiekty sakralne mogą być przekształcane – bądź w celach czysto komercyjnych (np. w centra handlowe, restauracje czy hotele), bądź związanych z szeroko rozumianą działalnością kulturową. Przykładem jest zmiana przeznaczenia dawnej synagogi Cytronów, która od 1992 roku jest użytkowana jako galeria sztuki – Galeria im. Sleńdzińskich (<http://www.ciekawepodlasie.pl/opis/289,Galeria+Sle%C5%84dzi%C5%84skich.htm>, 8.05.2017).

Białostockie dziedzictwo żydowskie może stymulować rozwój różnych rodzajów turystyki: kulturowej (zwłaszcza turystyki dziedzictwa), sentymentalnej oraz festiwalowej. Turystyka kulturowa w ostatnich latach jest jednym z bardziej dynamicznie rozwijających się rodzajów turystyki na świecie. Dlatego tak ważne jest dostrzeżenie potencjału ukrytego w walorach kulturowych miejsca. Zarówno w tych materialnych (obiekty zabytkowych), jak i niematerialnych (wydarzeniach, obrzędach, zwyczajach), dzięki którym można kształtować miejskie przestrzenie turystyczne.

Turystyka sentymentalna może być szczególnie istotna dla osób wyznania mojżeszowego, które przyjeżdżają do Polski, także do Białegostoku w poszukiwaniu swojej historii i korzeni. Część żydowskiej społeczności Białegostoku w okresie dwudziestolecia międzywojennego emigrowała do Stanów Zjednoczonych. Ich poczucie tożsamości z miastem, z którego przyjechali, było tak silne, że w 1931 r. założyli w Nowym Jorku The Bialystoker Center and Home for the Aged (towarzystwo, które jednoczyło imigrantów żydowskich za granicą) oraz rozpoczęli wydawanie czasopisma *Bialystoker Stimme*. Około tysiąca Żydów, którzy przeżyli II wojnę światową w Białymstoku, wyjechało do Tel-Awivu, w którym założyli osiedle (*kiriat*) *Białystok*, które liczy ponad 300 domów (*Strategia promocji i komunikacji marketingowej...* 2009, s. 23).

Jak wspomniano wcześniej, w Białymstoku od 10 lat organizowany jest jeden z bardziej znanych w Polsce festiwali żydowskich – „Zachor – Kolor i Dźwięk”, który cieszy się zainteresowaniem nie tylko białostoczan, ale także mieszkańców całego Podlasia i osób z innych regionów Polski, a także z zagranicy. Biorąc pod uwagę ten fakt można pokusić się o stwierdzenie, że jest to miasto, w którym może rozwijać się w przyszłości turystyka festiwalowa.

PODSUMOWANIE

Dziedzictwo jest elementem tożsamości miejsca lub regionu. Składa się nie tylko z elementów materialnych, ale także z historii, pamięci i idei, dlatego aby ono przetrwało nie wystarczy dbać o jego fizjonomię. Znaczna część obiektów stanowiących żydowskie dziedzictwo Białegostoku niestety z roku na rok podupada w ruinę. Jedynie kilka obiektów jest odnowionych i udostępnionych turystom (umieszczonych na szlaku i opatrzonych tablicą informacyjną).

Jednak, jak powiedział G. J. Ashworth, dziedzictwo danego miejsca nie jest tożsamy z jego historią, jest „tworzone od nowa przez każde pokolenie wedle dominującego podejścia do przeszłości i jej wykorzystania” (Waligórska 2008, s. 102). To znaczy, że sposób i wybór treści, która zostanie zaprezentowana i uwypuklona jako dziedzictwo zależy od światopoglądu pokolenia sprawującego władzę oraz od pokolenia mieszkańców. Inaczej można powiedzieć, że dziedzictwo jest swego rodzaju wyborem: politycznym, ideologicznym, zależnym od prawa, gospodarki, kultury czy wyznawanych wartości, czyli „dziedzictwem jest wszystko to, co współcześni wybierają z przeszłości, jaką sami wykreowali na użytek czasów obecnych lub w celu przekazania potomnym” (Sukiennik 2015, s. 20). Na razie jednak w dokumentach strategicznych miasta, takich jak *Strategia Rozwoju Miasta Białegostoku na lata 2011-2020 plus, Strategia promocji i komunikacji marketingowej proinwestycyjnej, turystycznej i wewnętrznej Miasta Białegostoku* i *Lokalny Program Rewitalizacji Miasta Białegostoku*, zapisy dotyczące żydowskiej historii miasta oraz dziedzictwa z nim związanego są bardzo enigmatyczne. Można powiedzieć wręcz, że żydowska historia miasta jest pomijana albo opisywana bardzo zdawkowo.

Ponadto Ł. Gawęł (2011, s. 22) dodaje, że zanikanie dziedzictwa jest „wpisane w jego charakter”. Może być to spowodowane zanikaniem funkcji, które kiedyś pełniły dane obiekty; tradycje i obrzędy mogą naturalnie zanikać w momencie, w którym przestaje istnieć dana wspólnota lub jest ona na tyle mała, że jej znaczenie jest marginalne. Można powiedzieć, że o przetrwaniu dziedzictwa decyduje jego użyteczność i aktualność (Sukiennik 2015). I tak samo jest z żydowskim dziedzictwem miasta. Dopóki władarze miasta i pozostałe podmioty uczestniczące w organizacji turystyki nie zaczną go doceniać, promować i udostępniać turystom, nadając im konkretną funkcję, będzie ono zaniebane i pomijane, co *de facto* byłoby wielką stratą dla miasta, jego mieszkańców i turystów. Uświadomienie sobie obecności dziedzictwa żydowskiego i możliwości wykorzystania może bowiem nieść za sobą rozwój turystyki kulturowej, sentymentalnej i festiwalowej.

Motywow przyjazdu do miejsca, w którym można obcować z inną kulturą, może być kilka. Część odwiedzających może być zainteresowana odmienną architekturą, budownictwem (synagogi, cmentarze żydowskie). Dla innych główną przesłanką będzie uczestnictwo w wydarzeniach związanych z odmienną kulturą, a jeszcze dla innych – oferta kulinarna, pozwalająca poznać potrawy należące do kuchni różnych kultur (obecnie żydowska kuchnia nie jest doceniona przez białostoczan). Można także powiedzieć, że dla niektórych ważna jest sama podróż do zróżnicowanego

kulturowo miejsca oraz samo przebywanie w nim, obserwacja oraz poznawanie historii i kultury jako całości.

Aby był możliwy prawidłowy i zintegrowany rozwój turystyki, ale i całego miasta, niezbędna jest wielopłaszczyznowa koordynacja idei, celów i działań. Przede wszystkim potrzebne jest porozumienie pomiędzy władzą samorządową, podmiotami zarządzającymi obiektami dziedzictwa oraz mieszkańcami, niezbędna jest także wzajemna akceptacja prowadzonych działań.

Ponieważ bodźcami rozwoju lokalnego są zarówno czynniki twarde, jak i miękkie, dlatego obok działań polegających na budowie odpowiedniej infrastruktury turystycznej i paraturystycznej, ważna jest dbałość o estetykę miejsc publicznych, kreowanie tożsamości i podkreślanie znaczenia miejsca w historii, zapewnienie mieszkańcom i turystom wysokiej jakości przestrzeni turystycznych i infrastruktury turystycznej. A przede wszystkim – podejmowanie zintegrowanych działań polegających na budowie wspólnego dziedzictwa kulturowego, w nawiązaniu do wspólnej historii (Murzyn-Kupisz 2012). Dlatego, jeśli wszystkim wymienionym podmiotom nie będzie przyświecała jedna wspólna idea – idea promowania Białegostoku jako miejsca o bogatej wielokulturowej (ze szczególnym uwzględnieniem żydowskiej) historii – nadal będzie dochodziło do sytuacji, które mają miejsce obecnie: promowania Białegostoku jako miasta wielokulturowego, ale bez podkreślenia, co – zgodnie z prawdą historyczną – na tę historię się złożyło czy też malowanie na murach powieszonych na szubienicy Gwiazd Dawida.

Literatura

- Buczowska K., 2008, *Turystyka kulturowa. Przewodnik metodyczny*, Akademia Wychowania Fizycznego, Poznań.
- Dobroński A. C., 2014, *Miasta województwa podlaskiego*, Fundacja Sąsiedzi, Białystok.
- Flavours of Białystok, a culinary guide to the Capital of Podlasie*, 2015, Białystok City Hall, Białystok.
- Gawel Ł., 2011, *Szlaki dziedzictwa kulturowego. Teoria i praktyka zarządzania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Jarnecki M., 2011, Wielokulturowość jako atut i atrakcja turystyczna, *Turystyka Kulturowa*, 10/2011, 4-24, www.turystykakulturowa.org, data dostępu: 25.04.2017.
- Jędrusiak T., 2008, *Turystyka kulturowa*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 2003 r.*, Dz.U. 2011 nr 172 poz. 1018, <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20111721018>, data dostępu: 27.04.2017.
- Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego*, Dz.U. 1976, nr 32, poz.190, http://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Konwencja_o_ochronie_swiatowego_dziedzictwa.pdf, data dostępu: 27.04.2017.
- Lokalny Program Rewitalizacji Miasta Białegostoku*, 2010, Doradztwo Gospodarcze DGA S.A., <https://arch.um.bialystok.pl/Handlers/FileHandler.ashx?id=74c92d31b2114ac1892b8b548c934788>
- Lustig S., 2008, Alternatywy dla „żydowskiego Disneylandu” – przykłady możliwego podejścia do przeszłości żydowskiej w europejskich miastach, [w:] M. Murzyn-Kupisz, J. Purchla (red.), *Przywracanie pamięci. Rewitalizacja zabytkowych dzielnic żydowskich w miastach Europy Środkowej*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków, 81-98.
- Maroszek J., 1981, Białystok, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do roku 1945*, t. 1, Wiedza Powszechna, Warszawa, 35-36.
- Mikos von Rohrscheidt A., 2008, *Turystyka Kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*, GWSHM Milenium, Gniezno.

- Murzyn-Kupisz M., 2012, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków.
- Rutkowski H., 2004, Podlasie, [w:] *Wielka Encyklopedia PWN*, t. 21, Warszawa, 238.
- Strategia promocji i komunikacji marketingowej proinwestycyjnej, turystycznej i wewnętrznej Miasta Białegostoku*, 2009, Eskadra Market Place, <http://pdfstori.com/47810+strategia-promocji-i-komunikacji-marketingowej-proinwestycyjnej-turystycznej-i-wewntrznej-miasta-bia-egostoku-eskadra-marketplace-1-strategia-promocji>, data dostępu 10.06.2017.
- Strategia Rozwoju Miasta Białegostoku na lata 2011-2020 plus*, 2010, www.bialystok.pl/resource/file/download-file/id.452.
- Sukiennik M., 2015, Wykorzystanie zabytków na potrzeby infrastruktury turystycznej – szansa czy zagrożenie dla zachowania dziedzictwa kulturowego? Przykład Hiszpanii, *Turystyka Kulturowa*, 3/2015, 19-43, www.turystykakulturowa.org, data dostępu: 25.04.2017.
- Śleszyński P., 2001, Białystok, [w:] *Wielka Encyklopedia PWN*, t.3, Warszawa, 765.
- Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym*, Dz.U. 2005 nr 17 poz. 141.
- Waligórska M., 2008, Reflektorem w zapomniane: odkrywanie małych Jerozolim, [w:] M. Murzyn-Kupisz, J. Purchla (red.), *Przywracanie pamięci. Rewitalizacja zabytkowych dzielnic żydowskich w miastach Europy Środkowej*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków, 99-116.
- Wartecki A., 2010, Społeczno-ekonomiczne uwarunkowania turystyki kulturowej, *Turystyka kulturowa*, 3/2010, 4-15, www.turystykakulturowa.org, data dostępu: 25.04.2017.
- Wiśniewski T., 2013, *Nawracanie Żydów na ziemiach polskich. Misja Barbikańska w Białymstoku*, Księży Młyn Dom Wydawniczy, Łódź.

Źródła internetowe:

- <https://arch.um.bialystok.pl/759-wielokulturowosc/default.aspx>, data dostępu: 19.04.2017
- <https://arch.um.bialystok.pl/760-mniejszosci/default.aspx>, data dostępu: 23.04.2017
- http://www.ciekawepodlasie.pl/info.htm#14/pl/i/dawne_budynki_misji_barbikanskiej_-_obecnie_kino_syrena, data dostępu: 27.11.2017
- <http://www.ciekawepodlasie.pl/opis/289,Galeria+Sle%C5%84dzi%C5%84skich.htm>, data dostępu: 8.05.2017
- <http://www.podlaskieit.pl/index.php?mact=News,cntnt01,detail,0&cntnt01articleid=421&cntnt01returnid=144>, data dostępu: 4.05.2017
- <http://www.szlak.uwb.edu.pl/indexpl.html>, data dostępu: 11.05.2017
- <http://www.unesco.pl/unesco/zalozenia-programowe>, data dostępu: 27.04.2017

Summary

Białystok was a multicultural city in the past. It was inhabited by people from different ethnicity (Poles, Belarussians, Russians, Lithuanians, Germans, Tatars and Jews), cultures and religions (Catholics, Orthodox, followers of Judaism and Islam). As the result of two world wars the city underwent cultural homogenization. But the remains of former diversity are still visible in the urban space.

The article is focused on Jewish heritage because it is the most neglected and ignored. Moreover, the most numerous Jewish buildings survived in the space of today's city, despite the fact that the Jewish community no longer exists in Białystok. Jewish buildings in Białystok can be divided into secular and sacred objects (fig. 1). There are 41 secular objects such as: residential buildings (18), schools (7), post-industrial buildings (6), places of execution (3), shopping areas (2), monuments (2), hospital, street and Jewish quarter. Jewish secular heritage is concentrated in the center of Białystok. Only one object – the place of execution – is located far away from the downtown area. The Jewish factories were located in the center, on main streets

of the city (Lipowa, Sienkiewicza, Pałacowa, Piłsudskiego and Warszawska Street). In the northern part of the city center was a ghetto, but only a few Jewish buildings survived. Unfortunately former ghetto border is not marked in the urban space.

History of Białystok is also connected with Esperanto (the author of whole Esperanto culture was Jew – Ludwik Zamenhof who was born and lived in Białystok). Therefore, in the urban space there are a few objects which represent Jewish and Esperanto cultures.

Jewish sacred objects, like cemeteries and synagogues, are much rare (there are only 9). Among 4 identified Jewish cemeteries, only 1 survived to this day – on Wschodnia Street, other places being marked by monuments. Also only two of synagogues – the Piaskower Synagogue at Piękna Street (photo 5) and the Cytronów Synagogue at Waryńskiego Street – have not been demolished. Nowadays, the first one is the Esperantists office and a real estate development company, and the second one – a gallery of art. Those that did not survive – Bejt Samuel Synagogue at Branickiego Street and the Great Synagogue at Suraska Street (photo 6) – are memorized by information boards or monuments.

There are 7 touristic paths in the city. On 4 of them there are objects connected with Jews (fig. 2). One of them is directly dedicated to Jewish heritage – the Jewish heritage trail. The other three are: the trail of Esperanto and many cultures, the trail of Białystok's manufacturers and the trail of Białystok's temples. Each object located on the touristic path is marked in the urban space by different information boards (photo 7).

Not all documented Jewish objects are the located on official touristic paths. The author suggests to add some of them as points on official tourists paths (table 1). In the selection of points, two criteria were usually used: accessibility of the object (hard-to-reach objects were omitted) and visual appeal (the list does not include objects currently in ruins and those whose appearance does not stand out from the others in the city).

Jewish history of the city can be also present in cuisine, understood as presence of Jewish restaurants and Jewish dishes. One of the most recognizable regional dish is potato cake – a very similar dish is made by Jews – *kugel*. Jewish influences can also be seen in a cake called *białas*. It is a kind of baked yeast bun with onion and poppy seeds. The varied cuisine creates an opportunity for the development of culinary tourism. The Białystok Culinary Route (which does not actually work) has been marked out in the city; but unfortunately there is only one restaurant where you can taste Jewish dishes: *Esperanto – restaurant, cafe* at Kościuszko Square.

Cultural events promoting Jewish heritage and history are organized in Białystok. The most well-known is Jewish Culture Festival "Zachor – Color and sound". The rest are connected with tragic historical events from II World War like burning the Great Synagogue in 1941 and the Białystok Ghetto uprising in 1943. Two Jewish organizations are in charge of the events: Center for Civic Education Poland-Israel and the Jewish Religious Community.

Jews heritage is important because it testifies to the identity and history of the city and its inhabitants. Therefore, instead of falling into oblivion and disrepair, it could be used for tourist purposes, constituting basis of local cultural tourism, heritage tourism, sentimental tourism (especially for people of Mosaic religion, who come to Poland to search for their history and roots) and festival tourism.

One of the more popular ways to use heritage objects in recent years is to revitalize and to adapt their interiors to perform new functions. This would contribute not only to the improvement of the spatial order and aesthetics of the place, but also attract residents and tourists. Renovated and interestingly redeveloped buildings are much more attractive than the neglected and abandoned ones. In recent years, many post-industrial objects in Białystok were transformed into shopping centers. The example is the old Jewish factory "Nowik i Synowie" at Augustowska Street, which was renovated and converted into offices (photo 1). Also residential buildings can be renovated (photo 2). Thanks to this, it has become an attraction for residents and tourists. Revitalization can not only pertain to industrial spaces. Unused sacred spaces may also be transformed for commercial purposes or used for cultural activities in its broad sense (as Cytronów Synagogue). Unfortunately, not all the historical Jews buildings are in a good shape and condition (photo 3 and 4).